

Dragica Fojan

DROGA KOT ARGUMENT ZA KAR KOLI

Namen pričujočega pisanja je pokazati na nekatera protislovja prevladujoče prohibicionistične razlage pojava drog.

V začetku devetdesetih let smo bili priče ponovnemu glasnemu odpiranju vprašanja drog. Droge so v razmeroma kratkem času postale tema strokovnih diskusij, medijev, političnih (na)govorov kot tudi vsakdanjih pogovorov; predmet govora desnice in leve, cerkve in države, zagovornikov zdravega načina življenja in njihovih kritikov, rasistov in borcev za človekove pravice, šolnikov in staršev ter ne nazadnje tudi številnih mladih. Posledično je tako danes problem drog hkrati argument za širjenje kompetenc represivnih organov in njihovo oženje, za zaostrovanje politike do drog in liberalizacijo, argument za spremembo šolskega sistema (za t. i. zdravo šolo), uvajanje prostočasnih dejavnosti, organiziranje izobraževanj za starše, ustanavljanje različnih društev, odborov, uradov in hkrati argument za izgon tujcev, kršenje pravic (prisilno zdravljenje ipd.), napoved vojne in gradnjo novih šolskih objektov (»Najboljša droga je žoga!«).

Pred nekaj meseci, ko smo lahko na televiziji spremljali izbor za Miss Slovenije, je ena od finalistk na vprašanje komisije, kaj je po njenem mnenju danes najbolj pereč problem mladih, brez obotavljanja odgovorila, da so to droge in alkoholizem, vendar odgovora ni znala utemeljiti; tako je vprašanje »Zakaj?«, ki je sledilo, ostalo brez odgovora, in bučen aplavz publike je le s težavo prikril zadrego, v kateri se je znašla. Ta trivialni primer priča o soglasju in samo-umevnosti, znotraj katerih se zastavljanje vprašanja »Zakaj?« (ali »Za koga?«) zdi neka-ko drugotnega pomena. Navkljub temu, da

sta vprašanji prevalence in etiologije središčni vprašanji vsake diskusije o drogah, se zdi, da ostajajo protislovja, ki se pojavljajo v odgovorih, nekako spregledana, kot da obseg in vzrok pravzaprav niti nista ključna za oblikovanje odgovora na pojav. Značilna apokaliptična metaforika, imanentna sodobni prohibicionistični retoriki drog, ki se opira na fantazmatsko predstavo grozljivega izničenja, Konca, namreč ne dopušča spraševanja, temveč zahteva hitro ukrepanje/obrambo/vojno.

Glede na protislovja, ki jih odkrijemo tako v propagandistični rabi predmeta droge kot tudi v odgovorih na vprašanje etiologije (individualna patologija, socialna deprivacija, »dehumanizirana/elektronska/računalniška ipd. družba«, svobodna izbira...) in na njih utemeljenih predlogih ukrepanja (kaznovanje, zdravljenje, legalizacija), lahko pojme, kot so droga, (tipični) toksikoman ali problem drog, definiramo kot presečne točke različnih, celo diametralno nasprotnih opisov ali kot plavajoče/nefiksirane označevalce, tj., označevalce, ki nimajo imanentnega pomena, temveč njihov pomen izhaja iz diskurza oz. simbolne mreže, v katero so vpeti. Kot »na sebi« brezpomenski pa so lahko ti pojmi argumenti za kar koli. Besedna zveza »problem drog« se nam tako pokaže kot *integralistična floskula* oz. *geslo*, z navezavo na katerega je mogoče prikazovati najrazličnejše partikularne interese (tudi najbolj skrajne rasistične) kot obče, kot interese vseh.

Diametralno nasprotno predstavo danes prevladujoči predstavi, ki jo sproža pojem droge in jo izražajo pojmi, kot so bel prah, propad, odvisnost, smrt, zasledimo tako v

zgodovinskih, antropoloških in etnoloških virih kot tudi v literarnih delih, delih kritikov prohibicionistične politike do drog in ne nazadnje v pripovedih mnogih uporabnikov drog. Nasprotja, ki izhajajo iz pregleda omenjenih virov, lahko na kratko povzamemo s pari nasprotujočih si pojmov: Sveto – Zlo; obredno sredstvo – cilj/objekt želje; tradicionalno – tuje; odvisnost – transcendenca; bolezen – mit; zdravilo – strup. Nekoč sveto obredno sredstvo, zavezano človekovi iluziji o obvladovanju sveta numinoznega, je danes numinozno samo, nerazumljiv simptom, ki postavlja pod vprašaj racionalnost celote; priča o meji diskurza, predstav, definicije subjekta, skratka, smisla.

Iz pregleda nekaterih pisanj, nastalih v obdobju 1968-1992, izhaja, da so argumenti, s katerimi se v devetdesetih poskuša pojasniti povečano zanimanje in ukrepanje v zvezi z ilegalnimi drogami, zelo podobni tistim iz zgodnjih sedemdesetih let. Podobno so namreč tudi tedaj zagovorniki prohibicionistične politike do drog navajali nenehno dviganje prevalece uporabe in nižanje starostne meje uporabnikov drog (Jakopič-Garbajs 1971; 1972; Milčinski 1973) kot ključna argumenta za mobilizacijo v boju proti drogam. Ko z vidika sedanjega stanja ocenjujemo tedanje odzive na pojav, se nam zdijo pretirani, o tem pričajo tudi teksti nekaterih avtorjev, ki se po logiki »danes gre zares« obračajo po tedanji sceni in jo primerjajo z »mnogo bolj perečo« in včasih celo »neprimerljivo« današnjo. Poglejmo si v ilustracijo nekaj navedb: »epidemiološka situacija je različna od tiste pred nekaj leti. [...] Ob vsesplošnem uživanju alkohola in kajenju je v zadnjih letih prišlo do premika v zlorabi drog, niža se starost, pri kateri mladi prvič posežejo po drogah« (Tomori 1992: 92). »Na prehodu iz osemdesetih v devetdeseta je prišlo do množičnejšega uživanja trdih drog [...], ki jih uživalci vnašajo v telo najpogosteje s pomočjo igle in brizge« (Nolimal, Globočnik in drugi 1991: 161). »Danes je mladinska narkomanija predvsem znak osebnostnega in socialnega poraza posameznikov in skupin mladih« in se kot taka pomembno razlikuje od uživanja drog v šestdesetih, ko je bilo uživanje drog

moč razumeti kot »določen, čeprav močno provizoričen emancipatorni korak« (Ule 1992: 42), kot tudi od uživanja drog v sedemdesetih in osemdesetih letih, ko je bilo prakso uživanja drog mogoče razumeti kot »stilski dodatek k raznim kontrakulturnim gibanjem.« (*ibid.*). »[M]islím, da je stvar danes bistveno bolj katastrofalna kot v sedemdesetih letih. [...] V tem času se je pojavila vrsta novih sintetičnih drog, nekatere droge so postale bistveno bolj nevarne in se uživajo v oblikah, ki so za posameznika nevarnejše [...], trava je postala veliko bolj nevarna zaradi bistveno večje vsebnosti psihoaktivne substance. Vedno več ljudi sega po drogi, zato mora biti tudi strategija do nje drugačna od tiste v sedemdesetih« (Kastelic 1992: 179).

Iz razpoložljivih pisanj, nastalih v šestdesetih in sedemdesetih letih, je mogoče razbrati, da je bila logika »danes gre zares« prisotna že tedaj, kar se kaže med drugim v opisih razlik med t. i. tipičnim toksikomanom in novo obliko toksikomanije, ali točneje, novim tipom toksikomana.

In prav sprememba slike »tipičnega uživalca«, ki jo omenjajo različni avtorji (Antonijević in drugi 1970; Jakopič-Garbajs 1971; 1972; Milčinski 1973), je bila najpogostejši argument za nujnost ukrepanja. »[P]oprej so se kazale narkomanije sporadično – sedaj epidemično; osebe so sedaj mlajše – najpogostejše adolescenti; narkomani ne ostajajo pri enem sredstvu, temveč jih zopredoma ali hkrati po več kombinirajo; kot nova snov se pojavljajo halucinogeni; kot nov tip aplikacije – intravenozno injiciranje« (Milčinski 1979). »Danes je to epidemičen pojav, ki sega že preko meja adolescence nazaj v pubertetno obdobje« (Milčinski 1973a: 483). »Narkomanije so se tudi pri nas spremenile in obsegajo vse mlajše letnike« (Hudolin 1973: 111). »To, kar pritiška pod nazivom 'narkomanije' na nas neka dva leti sem, zahodne dežele pa teži že več kot deset let, se bistveno razlikuje od prej orisanih zvrsti toksikomanij« (Antonijević 1970, po: Milčinski 1979: 423). »[Š]tevilo toksikomanov narašča [...], med toksikomani je do 80 odstotkov takih, ki so v najboljših letih svojega življenja (med 20. in 40. letom), starostna meja se nenehno

pomika navzdol, pod 20. leto starosti, kar pomeni, da so pod udarcem toksikomanije mladi ljudje, že tudi otroci« (Jakopič Garbajs 1971: 659). »[Z]loraba drog se masovno širi v vseh deželah, tudi v tistih, ki se prej niso soočale s tem pojavom; vse pogostejše trde droge nadomeščajo mehke, droga ni več tolažba revnih ali privilegij umetnikov, temveč je predvsem sprejeta oblika vedenja srednjih in premožnejših slojev, predvsem pa mladih, opazen je prehod od tradicionalnih k novim, najpogostejše sintetičnim drogam« (Petrovič 1980). »Ta bolezen, včasih opravičeno imenovana 'bela kuga', z avreolo mita prerašča v epidemijo« (Bukelič 1973: 147); »danes je narkomanija masovni pojav in to med najdragocenejšim delom človeštva – med mladimi. Eksplozivno širjenje drog med mladimi, ki ga opazamo od šestdesetih let dalje, predstavlja pojav, s kakršnim se svet nikoli prej ni soočal« (Savič 1978: 18-19); »zanimanje za psihoaktivne snovi v obdobju 1960/1970 dobiva endemični značaj. [...] Zanimanje za drogo je naraslo posebej med mladimi« (Petrovič 1980: 14-15). »Od jeseni leta 1970 tudi pri nas naglo narašča narkomanija [...], zlasti med mladimi« (Jakopič Garbajs 1973: 6); »pojav narkomanije – v večini primerov gre za pojav med mladim rodом – [se] začenja bliskovito širiti po številnih državah po svetu. [...] Narkomanija med mladimi zajema iz leta v leto večji obseg« (Marolt 1975: 39-40).

Navedeno nas postavlja pred vprašanje ozadja, koordinat, znotraj katerih se je oblikovala družbena reakcija na pojav uživanja drog, značilna za konec šestdesetih in prvo polovico sedemdesetih let. Zdi se, da je tako družbeno reakcijo, ki so jo za pretirano označili že nekateri avtorji¹ v sedemdesetih, mogoče razumeti zlasti kot odgovor na pojav novih vrednot/orientacij, povezan z oblikovanjem mladinske (kontra)kulture, tj., predvsem kot nekakšen poskus nevtralizacije njene travmatičnosti.

Sledeč raziskavi M. Ule, je bila podoba mladine iz prvih povojnih let v Sloveniji izrazito pozitivna, razvidna je bila apoteoza socialistične mladine in mladosti, ki se ji je kot nekakšno negativno regulativno idejo, kot svarilni zgled in nenehno prežecho

nevarnost zoperstavljalo podobo mladih na Zahodu. Že konec štiridesetih let pa mladina postane družbeno nevarna, oblast v njej identificira »možno področje delovanja zunanjega sovražnika. [...] Nujna [je postala] nenehna agitacija, mladinski tisk 'mora spoznati mladino s prednostjo naše domovine pred Zahodom'. [...] Vrstijo se prispevki o težkem življenju mladine na Zahodu, ki je izkoriščana, slabo zasluži, je brez stanovanj, med njo se razraščajo dekadentni vplivi« (Salecl 1991: 142-143). Sredi petdesetih pa pride do premika v dojemanju »problematične mladine«; če je bila ta prej zlasti možno področje delovanja zunanjega sovražnika, postane v petdesetih problematična »na sebi«. »Travmatičnost mladine se locira na samo mladino [...] Uradna ideologija vidi vzrok za problematičnost mladine v *moralni deviantnosti* posameznih mladincev. [...] Iškanje zunanjega sovražnika se tako prevesi v iskanje notranjih deviacij. Koncem petdesetih let in v šestdesetih se začenjajo pojavljati v govorih političnih voditeljev, v časopisih, v šolah opozorila, da se mladi odtujujejo družbi in komunistični partiji, da sprejemajo negativne vplive z Zahoda, da se med mladimi pojavlja kriminal, alkoholizem, nemorala itd.« (Ule 1996: 21).

Tako iz primera družbene reakcije, značilne za konec šestdesetih let, kot tudi npr. iz primerov prepovedi rabe opija in marihuane, lahko vidimo, kako je mogoče nekemu pojavu pripisati različne pomeni, ga (re)interpretirati na način, ki je združljiv z obstoječimi gospostvenimi razmerji.

V retoriki drog šestdesetih in sedemdesetih let posebej izstopi protislovje v propagandistični rabi predmeta droge; tako se je o toksikomaniji enkrat govorilo kot o nečem, kar je tuje/zunanje »socialistični stvarnosti«², drugič pa kot o nečem, kar to stvarnost razjeda od znotraj; razlagali so jo kot izraz individualne patologije in sočasno kot dokaz delovanja zunanjega sovražnika. Raba pojmov, kot sta »problem Zahoda«, »kuga dekadentnega Zahoda«, kaže na to, kako je bil problem »epidemije narkomanije« ob koncu šestdesetih let v političnih govorih uporabljen predvsem kot svarilni zgled pred kapitalističnim

Zahodom³, kot dokaz njegove brezobzirnosti in hinavstva – glede na katerega se je tedanja oblast prikazovala kot skrbna, pošena, onkraj delnih interesov, skratka kot *ljubezni vredna*. Na primeru družbene reakcije iz sedemdesetih lahko tako vidimo, kako navidezno nevtralni/apolitični pojmi ali pozivi kot skrb za zdravje, problem drog, zdravstveni problem, skrb za odraščajoče itn. delujejo kot politični argumenti, kot smerokazi prave poti oz. kot integralistične floskule, s katerimi je mogoče prikazati interese političnih elit kot nadrazredne, neenostranske interese vseh.

Ob pregledu pisanj nekaterih slovenskih in drugih (srbskih in hrvaških) avtorjev na temo drog, nastalih med letoma 1970-1998, jasno izstopijo protislovja v prevladujočem prohibicionističnem oz. medicinskem diskurzu.

Ob koncu šestdesetih let, ko se je slovenska javnost prvič soočila z dvigom prevalence uporabe zlasti kanabisa in nekaterih halucinogenov, ki ji je sledila burna družbena reakcija, so se v slovenskem prostoru pojavili prvi, po vsebini neredko senzacionalistični prispevki o nevarnosti ilegalnih drog. Tem je v zgodnjih sedemdesetih sledil izid številnih, tako celovitejših strokovnih kot tudi predvsem senzacionalističnih del, ki so se večinoma omejevala na prikaz posameznih primerov uživanja drog. V medijih je bilo tako mogoče zaslediti prispevke z naslovi: »Uničeno gnezdo tihotapcev drog«, »Narkomani – lažni ljudje«, »Od kod mamila«, »Kakšne kazni za prenašalce bele kuge«, »Diplomati heroína« (Maver 1981: 71), »Epidemija jemanja drog med mladimi«, »Posvetiti v puščavo in ukrepati v džungli« ipd.

Apokaliptična metaforika, ki se je, kot bomo videli v nadaljevanju, izražala v navedbah medijev, neredko pa tudi v navedbah strokovnjakov, je tudi tedaj, podobno kot v začetku devetdesetih, ko smo bili priče ponovnemu odpiranju vprašanja drog, v veliki meri vladala v diskusiji o drogi. Burni družbeni reakciji, ki je dosegla svoj vrh v zgodnjih sedemdesetih, je sledilo postopno upadanje aktualnosti vprašanja drog. Droge so postopoma izgubljale svoje mesto v javnih občilih, o njih se je pisalo le

v primerih, ko je prišlo do večjih zaplemb, ali v primerih, ko je šlo za uživanje heroína; »družba se ni več zanimala za ta vprašanja, ukrepanje zoper prekupčevalce in uživalce pa je v glavnem prepustila organom za notranje zadeve ter zdravstvenim in psihiatričnim službam« (Maver 1980: 172). Tako med letoma 1977 in 1989 tudi ni zaslediti pomembnejših ali obsežnejših del na to temo. V začetku devetdesetih droga ponovno postane predmet javnega, političnega in medijskega govora. Podobno kot ob koncu šestdesetih se je tudi v začetku devetdesetih let pojavu uživanja drog zoperstavila systemska intervencija v obliki socialno-skrbstvenih posegov socialne države, zdravstva, šolstva, različnih *prosvetljevalnih* kampanj in medijske gonje z značilnim senzacionalističnim prikazovanjem problema. Burni reakciji, podobni tisti v šestdesetih, je, po doseženem vrhu aktualnosti teme drog med letoma 1990 in 1995, sledil upad zanimanja za vprašanje drog, vsaj kar zadeva pojavljanje te teme v medijih. Tu jo vse bolj nadomeščajo teme, kot so spolna zloraba otrok, spolna zloraba na delovnem mestu, vrstniško nasilje, motnje hranjenja. Tema drog se v medijih pojavlja kampanjsko; podobno kot sredi sedemdesetih zlasti v primerih poročanja o zaplembah in v primerih zapletov, ki spremljajo uvajanje različnih oblik pomoči uživalcem. V nasprotju s sedemdesetimi, ko je diskusija v strokovnih krogih zaznamovala zlasti dilema represija ali terapija, pa je nekako od začetka devetdesetih naprej opaziti poskuse vpeljevanja nekaterih elementov pragmatične politike zmanjševanja škode in prizadevanja v smeri izdelave ustrežnejše metodologije za ocenitev in napovedovanje širjenja uživanja (gl. Dekleva, Fojan 1997). Kot posledica zahtev aktivnih skupin uporabnikov drog, vključenih v projekt Odbora za družbeno zaščito norosti Stigma⁴, leta 1995 sprejet metadonski vzdrževalni program. Tako v metadonskem programu kot tudi v aktivnosti samoorganiziranih skupin uživalcev in drugih, ki so si prizadevali za uvajanje politike normalizacije in oblikovanje različnih, ne zgolj k abstinenci usmerjenih oblik pomoči, so mnogi videli način omajanja, celo poraza prej dominantnega

psihiatričnega lobija, ki je (v času prvih pobud, tj., od leta 1989 pa nekje do srede devetdesetih) nasprotoval vsem oblikam zmanjševanja škode. Vendar se je to prepričanje izkazalo za zmotno, saj je epicenter mreže metadonskih centrov (z legalizacijo programa) dobil mesto v psihiatrični kliniki. Tako psihiatrija ni izgubila vodilne vloge ne pri načrtovanju politike do drog ne na področju terapije. Ta ostaja usmerjena zlasti v doseganje abstinence. Prevlada medicinske interpretacije se kaže med drugim v »prevajanju« prohibicionistični (oz. znotraj nje prevladujoči medicinski) interpretaciji nasprotujočih postavk politike normalizacije v take, ki ji ustrezajo. Tako se v diskusijah, ki zadevajo zmanjševanje škode, danes skoraj praviloma utemeljuje vpeljevanje nizkopraznih programov z »nezmožnostjo posameznikov, da bi prenehali z uživanjem«, izjemoma pa se omenja odločitev in želja nekaterih, da to prakso nadaljujejo, saj se izraz odločitev, ki v sebi združuje pojme aktivnost/volja/razmislek, ne ujema z bolezensko interpretacijo odvisnosti, kakršno ustrezno povzema navedba, ki se sicer nanaša na rabo marihuane: »Ves interes velja samo drogi, razum upada, emocionalna nestabilnost je na višku, prav tako eksplozivnost, agresivnost in socialna degradacija osebnosti« (Glaser 1995: 175-176). Drugo, kar gre omeniti, pa je, da v tovrstnih diskusijah kot govorniki najpogosteje nastopajo predstavniki medicinske stroke, zlasti dveh njenih vej, psihiatrije in socialne medicine. Ilustrativen primer je tudi način argumentiranja metadonskega vzdrževanja, ki ga danes zaznamuje pogosto vzporejanje z insulinsko terapijo, tj., prikazovanje uživanja drog kot kronične bolezni. Podporo tezi o prevladi bolezenske razlage pojava je mogoče med drugim najti tudi v takih izjavah:

• »bolezen odvisnosti mora dobiti status bolezni tako kot druge, npr. astma, visok krvni pritisk«;

• »prek medijev je potrebno spremeniti negativni odnos do uživalcev, jih afirmirati kot bolnike«.⁵

Že iz površnega pregleda del nekaterih slovenskih in jugoslovanskih avtorjev iz obdobja ob koncu šestdesetih in začetku

sedemdesetih let, pa tudi iz tekstov, nastalih v devetdesetih, izhajajo številna protislovja. Tako v današnji kot tedanji diskusiji o pojavu je mogoče zaznati nasprotja v:

1. ocenah nevarnosti pojava in s tem v napovedih njegovega širjenja;

2. razlagah etnološkega ozadja;

3. predlogih, ki zadevajo politiko oz. načine spoprijemanja s pojavom.

Točka, okoli katere je bilo doseženo soglasje (v sedemdesetih in devetdesetih), je ugotovitev o neustreznosti oz. nezadostni oceni razširjenosti uživanja. »Veliko informacij, s katerimi trenutno razpolagamo, se nagiba k nezanesljivosti in jih je nujno ovrednotiti v kontekstu, v katerem so bile pridobljene. [...] V Sloveniji imamo samo zelo grobo oceno o številu intravenoznih uživalcev drog in morali bi narediti več temeljnih raziskav« (Nolimal 1992: 187). To ugotovitev pa avtorji naprej razlagajo različno. Medtem ko eni ob tem problemu navajajo še problem neustreznega posploševanja ugotovitev iz posamičnih kliničnih primerov oz. majhnega vzorca institucionalno obravnavanih primerov na celotno skupino uživalcev in problem vpliva ideoloških dejavnikov na proučevanje pojava, ki se odraža v pretiravanjih pri prikazovanju problema oz. poudarjanju negativnih posledic uživanja drog kot tudi pri napovedovanju širjenja⁶, drugi o problemu razmišljajo kot o odkritem »vrhu ledene gore« in mu pripisujejo dosti večje razsežnosti od zaznanih. »Uradnih podatkov o obsegu narkomanije pri nas ni ali pa so pomankljivi [...]. Zato moramo biti pri sklepanju o obsegu in razširjenosti narkomanije pri nas zelo previdni. [...] Podatki se nanašajo na ljudi, za katere z večjo ali manjšo gotovostjo lahko trdimo, da so pravi uživalci drog. Kolikšno pa je število tistih, ki za zdaj z drogami le koketirajo, je neznanka. Po našem mnenju bi bilo napačno sklepati na podlagi dejstva, da je pri nas evidentirano sorazmerno majhno število narkomanov, da zato narkomanija pri nas ni družbeni problem. Prej bi lahko sklepali, da se ustrezni organi in institucije niso dovolj angažirali pri odkrivanju tega pojava, kakor tudi, da oskrba narkomanov dobro deluje. Soglašam z dr. Stojilkovičem, ki pravi, da bi bilo ugotavljati natančno število

narkomanov in na tej podlagi ocenjevati družbeno nevarnost tega pojava pri nas izguba časa» (Modly 1975: 13-14).

Med vprašanji, okoli katerih so se v odgovor od identifikacije pojava oblikovale različne, nemalokrat nasprotujoče si teorije in mnenja, gre omeniti tudi vprašanje etioloških dejavnikov. Prav ob tem vprašanju posebej izstopi travmatična narava pojava, njegovo nenehno izmikanje pojasnjujoči medicinski nozografiji. Zaradi tega je mogoče reči, da vedo o drogah danes zdravniki in drugi »strokovnjaki za droge« prav toliko kot laična javnost.

Različni nasprotujoči si odgovori, ki jih zasledimo na vprašanje o etiologiji, kažejo na nezmožnost oblikovanja jasnega in enoznačnega odgovora oz. enotne klinike toksikomanije. Glede vprašanja vzročnosti bi lahko avtorje v grobem razdelili na tiste, ki se usmerjajo v dokazovanje obstoja različnih etioloških dejavnikov – in poudarjajo pomembnost svojega odkritja tako za ustreznejše razumevanje fenomena kot tudi za preprečevalno dejavnost –, in tiste, ki opuščajo iskanje vzrokov pojava, ker jih ni mogoče znanstveno dokazati ali ker jih opazujejo kot irelevantne, in se usmerjajo zlasti v oblikovanje učinkovite preprečevalne politike, pri čemer jih vodi vprašanje: »Kaj deluje?« To orientacijo lahko zasledimo pri zagovornikih kaznovalnega pristopa, ki postavljajo zahtevo po represivnejšem ukrepanju tako zoper prekupčevalce kot tudi uživalce drog. Vendar gre v zvezi s tem dodati, da zgolj represivnega načina reševanja problematike drog, kar zadeva strokovne kroge, ne zagovarja, vsaj glasno ne, nihče več; tudi v sedemdesetih so bili njegovi zagovorniki redki, zaradi česar je mogoče reči, da je obe obdobji določalo zlasti razmišljanje o toksikomaniji kot bolezenskem pojavu.

Druga groba delitev, ki jo gre omeniti, ko govorimo o etiologiji, je delitev avtorjev na tiste, ki iščejo vzroke pojava v razdiralnem vplivu individualne/družinske patologije, ali drugače, v bioloških in nevrofizioloških, psihotičnih, nevrotičnih, emocionalnih lastnostih, nepopolni ali neustrezni socializaciji ipd., in tiste, ki poudarjajo vpliv širših družbenih razmer. Malo pa je avtor-

jev, ki se odvrčajo od individualnopatoloških in sociologističnih interpretacij ter govorijo o problemu drog kot o produktu prohibicionističnega diskurza. Sledeč pregledu razprav jugoslovanskih piscev, nastalih v letih 1968-1980, ki ga je opravil D. Maver (1981), so ti pisci redko namenjali pozornost vplivu anomalije in družbene dezorganizacije na širjenje drog. Več zanimanja je pritegnilo vprašanje različnih subkultur in kontrakultur uživalcev drog, čeprav tudi tu ni bilo zaslediti pomembnejših empiričnih raziskav v danih razmerah.

Premestitev poudarka z individualnopatoloških na družbene, natančneje socialno-ekonomske dejavnike, ki izhaja iz kratke navedbe: »večja kot je brezposelnost, več bo malih preprodajalcev« (Pregl 1995: 161), je mogoče razbrati tudi v ciljih (1. in 3. točka) Nacionalnega programa za preprečevanje zlorabe drog v Sloveniji, sprejetega leta 1992:

- preprečevanje zlorabe drog in zmanjševanje socialne, varnostne, zdravstvene in ekonomske problematike, povezane z njo;
- oblikovanje skupne politike za celostno in usmerjeno obravnavo tega problema;
- zmanjševanje tistih socialnih in ekonomskih dejavnikov, ki pospešujejo zlorabo drog;
- spodbujanje zdravja, zdravega in kvalitetnega načina življenja, zdravstvene prosvetljenosti in navad ter dejavnosti, ki krepijo zdravje pri vseh delih populacije;
- organiziranje informiranja, ustreznega predstavljanja te problematike v medijih;
- sistematična priprava sredstev za izobraževanje in njihova uporaba na vseh ključnih točkah;
- zmanjševanje ponudbe (prometa, razpečevanja) droge;
- priprava sodobne zakonodaje;
- mednarodno sodelovanje;
- koordinacija dela institucij, ki izvajajo preprečevanje, zdravljenje in izobraževanje o tej problematiki v RS;
- redno in sistematično raziskovanje pojava zlorabe drog v RS in vključitev v mednarodne raziskovalne projekte.

Kar zadeva vprašanje etiologije, pregled pisanja pokaže prevlado individualnopatoloških razlag, katerih značilnost je izenače-

vanje »normalnega« z »adekvatno adaptiranim«, »socializiranim«, »sprejemljivim funkcioniranjem«, »ustrezno stopnjo frustracijske tolerance«, »prilagojenim vedenjem«, »upoštevanjem realnosti«, »močnim Egom«, »zdravim«, »produktivnim«. Slednje potrjuje tudi pogosta raba pojma »šibki Jaz« in njegovih izpeljank, ki so postale že del vsakdanjega besednjaka: »Jaz, ki ni sposoben prenašati frustracij«, »Jaz, ki ne ravna v skladu z načelom realnosti«, »Jaz, ki ni sposoben obvladovanja oz. usklajevanja gonskih in nadjazovskih zahtev«, »ozek/narcisistični Jaz«, »pomankljivo izgrajen Jaz« ipd. Ilustrativen primer takega razumevanja zasledimo v prispevku *Psihodinamika zasvojenosti*:

Opojne snovi kakor tudi vse dejavnosti, ki se izrodijo v zasvojenost, postanejo nadomestni predmet kakor tudi nadomestek za strukturni primankljaj. S tem mislimo predvsem nezanesljivo ali pomankljivo delovanje Ego funkcij. Mnogi avtorji namreč poudarjajo, da se k zasvojenosti nagibajo narcisistično zelo motene osebe, tj. tisti, pri katerih je psihični aparat zaradi številnih razvojnih fiksacij in močnih regresivnih teženj prešibko oz. pomankljivo razvit. (Bohak 1995: 195.)

V nadaljevanju prispevka avtor govori o »zasvojenosti z delom« in »ekscesivnim spolnim udejstvovanjem«, pri čemer je zanimiva zlasti definicija pojma »zasvojenost«. Uporabo pojma zasvojenost v tej zvezi (delo, spolnost) avtor pojasnjuje takole:

Kot takšne jih prepoznamo zato, ker človeku ne prinašajo prave potešitve, marveč ga puščajo nepotešene. So nadomestek za pravo ustvarjalno delo, za pristne ljubezenske odnose. (Ibid.: 196; podčrtala D.F.)

Za naš prikaz je zanimiva tudi navedba italijanskega katoliškega duhovnika don Pierina Gelminia, ustanovitelja pri nas gotovo najbolj znane terapevtske skupnosti Srečanje, v programu katere lahko kot enega temeljnih ciljev zasledimo »razjasnitev odnosa do Boga«: »Za naše otroke ni zlo droga, temveč njihova slabo zastavljena življenska pot!« (po Turčin 1995).

V neredkih tekstih, ki zadevajo vprašanje etiologije, lahko opazimo tudi nekakšno »harmonično koeksistenco« različnih pojmovanj, tj., biologizma, psihologizma in sociologizma (genska predispozicija + problematična družina + nečloveška kapitalistična družba). V razmišljanjih o socialno-ekonomskih dejavnikih pojava je sicer impliciran družbenokritični element, ki pa se ob pogostem, hkratnem poudarjanju drugih dveh dejavnikov – dehumanizirane/modernizirane družbe in individualne patologije, tj., v nostalgичnem govoru o vrnitvi k naravi/tradiciji/družini na eni in terapiji na drugi strani, izgubi.

V sklepnem delu tega hitrega pregleda lahko rečemo, da ostaja retorika drog zadnjih trideset let pravzaprav nespremenjena, kar zadeva javno mnenje in tudi mnenje mnogih strokovnjakov s tega področja. Od leta 1992 naprej je sicer opaziti vpeljavo nekaterih elementov politike zmanjševanja škode in napore v smeri izdelave ustreznejše metodologije za ocenitev in napovedovanje širjenja uživanja, vendar do večjih sprememb, kar zadeva javno mnenje in mnenje stroke, ni prišlo. Diskusijo o drogah tudi v devetdesetih letih obvladuje medicinska interpretacija. Neuspehi represivnega/kaznovalnega pristopa in terapije na področju odvisnosti tako pri mnogih niso zbudili suma v možnost realizacije utopičnega programa (družbe brez drog), pri nekaterih pa tudi ne v sredstva njegovega doseganja. O slednjem pričajo tako zahteve nekaterih po rigoroznejšem ukrepanju organov pregona kot tudi odkrita in prikrita nasprotovanja nizkopražnim programom in s tem povezane zahteve po širitvi visokopražnih programov.

Vztrajanje pri iluzorni ideji o obvladovanju fenomena in ideji o možnosti realizacije »družbe brez drog« je danes, v času glasnejših kritik prohibicionističnega prijema, mogoče identificirati zlasti na področju tako imenovanega primarnega preprečevanja. Mogoče bi lahko celo rekli, da s tem, ko postajajo neuspehi k abstinenci usmerjenega zdravljenja vse bolj vidni, posledično prihaja do večje investicije v primarno preprečevanje, celo do nekakšne njegove fetišizacije.

Vzemimo za ilustracijo tega »prenosa verovanja« v možnost realizacije družbe brez drog prispevek Vrzel v sistemu prevencije toksikomanije (Skalar 1992). Prispevek je dober primer prevladujočih pisanj na temo preprečevanja rabe drog, ki jih zasledimo v slovenskem prostoru zadnjih trideset let⁷. Za izbor sem se odločila v prvi vrsti zaradi naslova (»Vrzel«), v katerem razberemo so- očenje avtorja z nezmožnostjo realizacije prohibicionističnega projekta. Poleg naslova je zanimiva tudi struktura prispevka, v kateri se odraža cirkularna logika prohibicionističnega projekta (identifikacija problema/alarmantne napovedi – identifikacija razlogov/krivca – identifikacija načina reševanja/pomiritev – identifikacija problema itn.).

Po več kot dvajsetih letih, odkar je narkomanija pri nas postala problem številka ena, bi pričakovali, da bi zlasti šola lahko že oblikovala bolj sistematičen in doktrinaren pristop do narkomanije in narkomanov. [... Š]ola ima poleg izobraževalne tudi vzgojno funkcijo in učitelji so profesionalni pedagogi, ki pri tako usodnih deviacijah mladih ne morejo ostati ob strani in križem rok. (*Ibid.*: 227.)

Poglejmo, v čem avtor vidi možnost za- polnitve »vrzeli«.

[Šolska] doktrina bi morala vsebovati pred- vsem preventivni program, pa tudi strateško- metodične smernice za pedagoge, ki naj bi jim dale podrobnejša navodila, kako ravnati v primeru obravnavanja narkomanije na splošno, s preventivnimi cilji, ali pa konkretno, pri obravnavanju posameznikov ali skupin, za katere je bilo ugotovljeno, da imajo določene izkušnje ali težave z drogo. Preventivni program bi moral najprej zajeti revizijo in dopolnitev učnih načrtov za predmete, ki bi lahko v svojem okviru mladim [...] podali informacijo o kulturoloških, filozofskih, geografskih, gospodarskih, političnih, zdravstveno-higienskih in psiholoških vidikih narkomanije. (*Ibid.*: 227-228.)

Drugi problem avtor vidi v »anomalijah predmetnikov in učnih načrtov«, kar »one-

mogoča ustrezno koordinacijo«, zato meni, da bi bilo »potrebno, posebej v osnovni šoli, razmišljati o predmetu, kjer bi bila podana celostna informacija o narkomaniji.« Pre- ventivni program bi po avtorjevem mnenju

moral vsebovati sistem metodičnih napotkov za učitelje in svetovalne delavce na šoli s sledečimi sestavinami: informacijo o narko- manijah s pregledom fizičnih in psihičnih znakov, značilnih za uživalce drog, načela učiteljevega preventivnega delovanja in delovanja v primeru odkritih uživalcev drog [...], metodične napotke za delo z razrednim kolektivom, pri dajanju informacij [...], metodične napotke za delo z učenci droge, [...] z razrednim kolektivom, [...] za delo s starši odkritih uživalcev, [...] za stike peda- gogov in vodstvenih delavcev šole s policijo, socialnimi službami, zdravstveno službo, določitev specifičnih nalog učiteljev, šolskih svetovalcev, vodstvenih in administrativnih delavcev in njihova koordinacija. (*Ibid.*: 228.)

Naprej, avtor vidi razloge za dosedanje neuspešnost preventivnega delovanja v tem, da se

šole na problem odzivajo preveč kam- panjsko, da so šolski delavci prepuščeni sebi in lastni presoji, da prevencija sloni pred- vsem na individualnih pobudah in entuzia- zmu posameznikov in ne na koordiniranem sistemskem pristopu in uveljavljeni doktrini in nazadnje, v preveč formalnem odnosu učiteljev napram učencem, kar onemogoča prijateljstvo in zaupljivost. (*Ibid.*)

Spremembe, ki jih predlaga in v možnost katerih »verjame« (oz. jim glasno ne opo- reka) večina tistih, ki se poklicno ali kako drugače ukvarjajo z mladimi, zagotovo niso nič novega. Tovrstne in podobne kritike in nanje opirajoči se predlogi reform šolskega sistema so znani že iz obdobja petdesetih let. In kot izhaja iz spodnjih navedb, so bili v sedemdesetih letih različni strokovnjaki na področju drog (zlasti iz vrst policije, zdravstva, šolstva, sociale) glede nujnosti uvajanja preprečevalnih programov v šolo enotni. Tudi v tem obdobju so mnogi videli priložnost zlasti v vzgoji »človeka, ki ne bo

imel potrebe segati po drogi, ki bo znal ustvarjalneje reševati konfliktna situacija in katerega lestvica frustracijske tolerance bo tako široka, da mu bo droga kot sredstvo za izhod iz težav in napetosti nepotrebna in tuja» (Lukšič 1992). »Morda je danes še čas – in je pomembnejše – da bolj kot o terapevtskih posegih razmišljamo o organizaciji družbeno preventivne akcije. Organizirano preventivno delovanje bo nujno med vsemi tistimi, ki ta problem občutimo in ki smo ga dolžni reševati po svoji službeni dolžnosti. Pri tem mislim predvsem na usklajeno delovanje zdravstvenih, socialnih in kriminalističnih služb» (Orel 1975: 77).

[P]reprečevati je boljše kot zdraviti. Šola ima v svojih rokah »najboljše možnosti preprečevanja«. Pravočasno odpravljanje vzrokov nas lahko obvaruje epidemije. Svetovalci na šolah bi morali biti podrobno poučeni o samem pojavu, o različnih oblikah zastrupljenja, o pojavnih znamenjih zasvojenosti in občasnega uživanja ter o ustreznih načinih ukrepanja, ko se mora šola praktično soočiti s problemom. Sekcija šolskih psihologov je dala v svoj program za tekoče leto študij o problemih narkomanije pri mladih. Šole bi se morale lotiti vprašanja načrtno in organizirano. (Skalar 1975: 107-109.)

Avtor v začetku predstavljenega prispevka navaja, da je »narkomanija pri nas že več kot dvajset let problem številka ena« in da »bi bilo pričakovati, da je zlasti šola že oblikovala bolj sistematičen in doktrinaren pristop« (Skalar 1992). Razmišljanje, ki se porodi bralcu pri branju prispevka, gre kaj lahko v smeri obtoževanja nesposobnih/nezainteresiranih šolnikov in drugih odgovornih, ki v vsem tem času niso bili sposobni oz. pripravljeni oblikovati ustreznega odgovora na problem. Druga značilnost tega prispevka in podobnih je nakazovanje rešitve, katere logiko lahko povzamemo takole: »Res je, da so se te rešitve nakazovale že prej, vendar zaradi različnih/neznanih vzrokov niso bile uresničene; sedaj je čas, da končno resno pristopimo k njihovu uresničevanju.« Tretja značilnost prispevka pa je, da je pisan v obliki nekakšnega »recepta«, katerega jasnost se razblini v tre-

nutku, ko ga vzamemo v roke, da bi se po njem ravnali, s čimer odpre prostor za »ustreznejše, sistematičnejše, kompleksnejše izobraževanje«. Tako prispevek zapira krog, ki ga je, kot smo videli, skozi priznanje vrzeli sam odprl. V ilustracijo slednjemu si pogledjmo še kratek primer nekega drugega pisanja:

Uspešna preventiva razvoja odvisnosti ni niti v rokah psihiatrov niti organov represije. Prvi in drugi lahko le po kapljicah gasijo požar. Možnosti za vplivanje pa so mnogo prej. Prijemališče preventive je vzgoja, ki pa pomeni mnogo več od šolskega pouka in predavanj. Vzgoja k zdravju, samostojni in dejavni, srečnejši osebnosti, ki ne bo potrebovala nobene vrste drog, ker bo znala zadovoljno komunicirati s svetom, se okoristiti z njegovim realnim bogastvom, uživati v pristni povezanosti z okolico in zaradi dovolj pristnih kontaktov ne bo kopičila agresivnosti, ki bi se nato oglašala v škodljivih prebojih. Taka vzgoja je silno kompleksna naloga in daleč presega okvire tega pisanja. (Ficko Zalokar 1995: 152.)

V predstavljenih prispevkih se razkriva *monološka struktura* prohibicionističnega diskurza. Že iz kratkega pregleda bodisi dnevnega časopisja⁸ ali strokovnih pisanj na temo drog lahko vidimo, da je prohibicionizem zavezan cirkularni logiki; tako se apokaliptične napovedi izmenjujejo z govorom o obvladovanju pojava (»pojav dobiva epidemičen značaj«, »morda je danes še čas«, »šola ima v svojih rokah najboljše možnosti preprečevanja«, »pravočasno odpravljanje vzrokov nas lahko obvaruje epidemije«).

Ponavljanje, značilno za prohibicionistični monolog, kaže na kroženje okoli neke vrzeli/nemožnosti. To krožno strukturo, ki jo mistificira perspektivistična iluzija in ki pravzaprav omogoča nenehno odkrivanje »krivcev«, v povzemajoči obliki razkriva navedeni primer pisanja o primarnem preprečevanju, ki se ga, kot rečeno, v nasprotju s t. i. terciarnim preprečevanjem, tj., strategijami zmanjševanja škode, drži nekakšna fetiška aura. Slednje med drugim potrjuje skoraj popolna odsotnost kritik. Predstavljanje poudarka/pričakovanj z ene strategije

na drugo, ki se odvija ob hkratnem spregledovanju ponavljanja skoraj do črke enakih predlogov ukrepanja, priča o vztrajnosti verovanja v uresničljivost projekta »družbe brez drog« in o izjemni odpornosti tega verovanja proti drugačni vednosti, ki jo izpričujejo učinki dosedanje politike do drog.

Opombe

¹ L. Milčinski opozori na majhen odstotek uživalcev ilegalnih drog v psihiatrični dispanzerski obravnavi: »v letu 1972 je bilo s to diagnozo označenih 0,6% obiskovalcev, v letu 1973 pa 0,8%«, pri čemer opozarja, da je bil naziv narkomanija uporabljen kot groba statistična kategorija in navedeni številki zajemata tudi uživalce, ki niso bili odvisni od drog. Podatki, ki jih navaja za alkoholizem, v odstotkih daleč presegajo narkomanijo (Milčinski 1974b: 61). Avtor tudi v drugih delih opozori na problem alkoholizma, ki je po njegovem mnenju kot tudi po mnenju drugih avtorjev daleč bolj pereč od problema narkomanije; »v tej paniki, ki se pri nas zganja okoli narkomanij, se mi zdi, da je nekaj hipokrizije ali pa mogoče celo maneuver, da bi se odvrnila pozornost od alkoholizma« (Milčinski 1974a: 289). V svojem razmišljanju o pojavu se Milčinskemu pridružuje tudi J. Pečar, ki v svojem pisanju najprej opozori na pereč problem alkoholizma, v zvezi s pojavom uživanja drog pa pravi, da ga ne gre prezreti, pa tudi ne predimenzionirati (Pečar 1975: 7).

² »Pojav narkomanije se najhitreje širi v deželah z visokim narodnim dohodkom, ki nekaterim kategorijam prinaša gmotno blaginjo, hkrati pa čedalje brezobzirnejši in brezoseben vsakodnevni boj za družbeni ugled in uspeh.« (Marolt 1975: 40.)

³ »Že kot pripadniku socialistične samoupravne družbe mi res ni vseeno, ali bo del te družbe, v kateri živimo, družba bolnikov, pasivnih in parazitskih ljudi, nesposobnih, da v najpomembnejših trenutkih stoje na tleh realnosti, pripravljeni braniti pridobitve naše revolucije. [...] Uživalec hašiša je antimilitaristično razpoložen, kar potrjuje dokajšnje število mladih narkomanov, ki so nesposobni služiti v armadi.« (Žerjav 1975: 150.)

⁴ Pozneje, točneje leta 1995, se je na tej podlagi in ob izključni finančni podpori WHO (55.000 ameriških dolarjev za dobo dveh let), oblikovalo Društvo uporabnikov Stigma. Civilne pobude za legalizacijo metadonske terapije je mogoče razumeti kot odgovor na prepoved izvajanja metadonske terapije, ki je potekala leta 1989 v bolnišnici Vojnik pod vodstvom dr. Vesne Novak. Psihijatrica je tedaj namreč v »metadonu videla opojno drogo, na katero ne gre v nobenem kontekstu, niti socialnomedicinskem, gledati kot na zdravilo.« Navkljub prepovedi pa se je ta oblika pomoči uživalcem kot ilegalna izvajala dalje vse do leta 1995. (Podatki so iz pogovora z D. Kocmurjem 17. 7. 1998.)

⁵ Izjava udeleženke (vodje enega od metadonskih centrov) na posvetu Pragmatika socialnega dela na področju uživanja drog, ki ga je aprila 1998 organizirala Visoka šola za socialno delo v Ljubljani.

⁶ O problemu vpliva individualno in družbeno pogojenih predsodkov na ocenjevanje nevarnosti sta v sedemdesetih letih govorila zlasti L. Milčinski in J. Pečar. »Ko bereš poročila in polemike, se ne moreš znebiti vtisa, da seže vpliv teh predsodkov ne kot običajno – zgolj do ravni končne interpretacije zbranih ugotovitev, temveč gre globlje tja do zbiranja podatkov.« (Milčinski 1975a: 59.)

⁷ Na nujnost oblikovanja usklajenega nacionalnega preventivnega programa je na že omenjenemu posvetu Pragmatika socialnega dela na področju uživanja drog (16.-17. 4. 1989), opozorila državna sekretarka Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve.

⁸ »Trgovina z mamil narašča« (Primorske novice, 31. 3. 1998); »Obsojeni prenašalci bele smrti« (Dnevnik, 26. 10. 1998); »Na tokratnem vrhu ZN v New Yorku, ki se ga je udeležilo okoli trideset predstavnikov držav in vlad, so se revne države proizvajalke mamil in bogate porabnice prvič v zgodovini združile v boju za 'svet brez mamil'« (Primorske novice, 16. 6. 1998).

Literatura

- Antonijevič, Z. (1971), Socialno kulturni aspekti narkomanije. V: Z. Antonijevič (ur.), *Narkomanije mladih*. Beograd: Kultura (137-146).
- (1971), *Narkomanije mladih u nas*. V: Z. Antonijevič (ur.), *Narkomanije mladih*. Beograd: Kultura (147-151).
- Bohak, J. (1995), Psihodinamika zasvojenosti. V: Merc, B. (ur.), *Zbornik razprav: Odvisnost - družbeni problem — včeraj, danes, jutri*. Maribor: Obzorja (192-214).
- Bukelič, J. (1972), *Toksikomanije*. Beograd: Obelisk.
- Dekleva, B., D. Fojan (1997), Kvalitativno raziskovanje na področju drog. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 48, 3: 283-301.
- Glaser, E. (1995), Analgetiki, sedativi, uspavalna, nevroleptiki antidepressivi, trankvilizatorji in anabolski preparati, ki povzročajo odvisnosti. V: Merc, B. (ur.), *Zbornik razprav: Odvisnost družbeni problem — včeraj, danes, jutri*. Maribor: Obzorja (163-192).
- Ficko Zalokar, A. (1995), Odvisnost in odvisnikova agresivnost. V: Merc, B. (ur.), *Zbornik razprav: Odvisnost družbeni problem — včeraj, danes, jutri*. Maribor: Obzorja (124-142).
- Hudolin, V. (1973), Rehabilitacija alkoholikov in narkomanov. *Zdravstveni vestnik*, 42, 3: 111-117.
- Jakopič Garbajs, M. (1973), Spremna beseda. V: D. Ladewing, V. Hobi in drugi, *Droge med nami*. Ljubljana: Cankarjeva založba (5-6).
- (1971), Kaj je toksikomanija in kdo je toksikoman. *Razgledi*, 23 (695-695).
- (1972), Toksikomanija in mladi. *Razgledi*, 24, 7 (200).
- Kastelic, A. (1992), Droge — ne hvala. *Časopis za kritiko znanosti*, 20, 146-147 (178-182).
- Lukšič, I. (1992), Legalizacija drog — nujnost in nemožnost. *Časopis za kritiko znanosti*, 20, 146-147 (73-82).
- Marolt, D. (1975), Domnevna razširjenost drog v Sloveniji ter delo organov za notranje zadeve. V: *Kaj vemo o drogah*. Ljubljana: Mladinska knjiga (39-55).
- Maver, D. (1981), Pogledi nekaterih jugoslovanskih in tujih piscev na vprašanja uživanja drog in narkomanije. *Anthropos*, 1 (69-94).
- Maver, D. (1980), Droge na Slovenskem: poskus ponovne ocene. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 31, 3 (170-176).
- Milčinski, L. (1973), Droge — današnja scena. *Zdravstveni vestnik*, 36, 9 (423-426).
- (1973a), Etiopatogenetsko ozadje narkomanij današnjega časa. *Zdravstveni vestnik*, 10 (483-484).
- (1974a), Droga — človek — družba. *Razgledi*, 11 (288-289).
- (1974b), Tretiranje narkomanija — represija ili terapija? *Socialna psihiatrija* (Zagreb), 2, 1 (61-68).
- (1979), Droge — današnja scena. *Zdravstveni vestnik*, 42, 9 (423-426).
- Modly, D. (1975), Podmena o razširjenosti uživanja drog v Jugoslaviji in delo organov za notranje zadeve. V: *Kaj vemo o drogah*. Ljubljana: Mladinska knjiga (13-39).
- Nacionalni program (1992). *Časopis za kritiko znanosti*, 20, 146-147 (153-155).
- Nolimal, D., M. Globočnik in drugi (1991), Deskriptivna epidemiologija skupine »cestnih« intravenskih uživalcev drog v koprski in ljubljanski regiji v letu 1991. *Zdravstveno varstvo*, 32, 4 (161-164).

- Orel, D. (1975), Preventivne in terapevtske možnosti socialnih služb. V: *Kaj vemo o drogah*. Ljubljana: Mladinska knjiga (69-78).
- Pečar, J. (1975), Uvod. V: *Kaj vemo o drogah*. Ljubljana: Mladinska knjiga (7-13).
- Petrovič, S. P. (1980), *Ličnost narkomana*. Gornji Milanovac: Dječje novine.
- Petrovič, M., in drugi (1980), *Droga i mladi*. Beograd: Privredna štampa.
- Pregl, M. (1995), Etiologija odvisnosti. V: Merc, B. (ur.), *Zbornik razprav: Odvisnost družbeni problem – včeraj, danes, jutri*. Maribor: Obzorja (154-162).
- Salecl, R. (1991), *Disciplina kot pogoj svobode*. Ljubljana: Krt.
- Savič, D. (1975), *Droge i mladi*. Novi Sad: Crveni krst Vojvodine.
- Skalar, M. (1975), Ali šola dovolj izrablja svoje preventivne možnosti. V: *Kaj vemo o drogah*. Ljubljana: Mladinska knjiga (105-113).
- Skalar, V. (1992), Vrzeli v sistemu preprečitve narkomanije. *Časopis za kritiko znanosti*, 20, 146-147 (227-228).
- Turčin, Z. (1995), Toksikomanije mladih. V: Merc, B. (ur.), *Zbornik razprav: Odvisnost družbeni problem – včeraj, danes, jutri*. Maribor: Obzorja (114-124).
- Ule, M. (1992), Narkomanija pri mladih: razpadni produkt mladinskih subkultur? *Časopis za kritiko znanosti*, 20, 146-147 (37-44).
- (1996), *Mladina v devetdesetih*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Žerjav, C. (1975), Sklepna misel. V: *Kaj vemo o drogah*. Ljubljana: Mladinska knjiga (149-152).

